

Стратонов Василь Миколайович,
професор кафедри галузевого права
Херсонського державного університету,
доктор юридичних наук, професор

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

В процесі розвитку науки криміналістики не раз змінювалися погляди на її предмет, об'єкт, структуру та сутність. Не був виключенням і зміст криміналістичної тактики. Так, ще на початку активних дискусій щодо становлення криміналістичної (слідчої) тактики як розділу науки криміналістики С. Мітричев, заперечуючи М. Строговичу, який вважав криміналістичну тактику конгломератом умовних, суто емпіричних узагальнень слідчого досвіду, далеких від теоретичного дослідження та обґрунтування [1], зокрема писав, що криміналістика розробляє наукові методи і прийоми розслідування злочинів не тільки у сфері техніки, але й слідчої тактики [2]. Пізніше цю конструктивну позицію розвинув О. Васильєв [3]. В. Коновалова криміналістичну тактику визначала через систему наукових прийомів і методів, заснованих на вимогах кримінально-процесуального закону, що застосовується під час провадження слідчих дій і оперативно-розшукових заходів з метою попередження і розслідування злочинів [4]. На сьогодні більшість науковців схильні вважати криміналістичну тактику складною системою положень, прийомів і рекомендацій, що стосуються не тільки провадження окремих процесуальних дій, але й організації та планування досудового провадження та судового слідства у цілому, вжиття заходів з превенції злочинів, здійснення різних заходів організаційного і технічного характеру[5].

Проте в кримінальному процесуальному законодавстві не передбачено обов'язок органу розслідування виявляти причини і умови які сприяли вчиненню злочину, тому говорити про профілактику вчинення злочинів, мабуть недоречно, або ж постає необхідність внесення змін до законодавства, а саме в ст.91 КПК України, передбачивши ще одну обставину, яка потребує доказування – обставини які сприяли вчиненню злочину.

В юридичній літературі, зокрема криміналістичній, слідчі дії частіше розглядають як суто процесуальну форму діяльності слідчого зі збору фактичних даних (доказів), необхідних для розслідування злочинів, як спосіб реалізації норм кримінально-процесуального законодавства. У цьому аспекті слідчі дії вивчаються в кримінально-

процесуальному праві, де вони характеризуються низкою моментів – особливим процесуальним завданням; спеціальним порядком і межею провадження; визначеним колом учасників; відповідною процесуальною формою закріплення, – порушення яких позбавляє інформацію статусу доказу. Аналізуючи норми Кримінальних процесуальних кодексів України 1921, 1927 та 1961 років, слід зазначити, що законодавець не використовує однозначного тлумачення поняття «слідчі дії». Навіть у Кримінальному процесуальному кодексі 2012 року не дається окреме визначення поняття «слідча дія», лише у ст. 223 Вимоги до про проведення слідчих (розшукових) дій у першому абзаці вказано, що слідчі (розшукові) дії є діями які спрямовані на збирання або перевірку доказів у конкретному кримінальному провадженні.

Об'єднання по суті різних дій (слідчих і розшукових) вносить ще більшу невизначеність яка існувала і до цього. Оскільки Закон «Про оперативну розшукову діяльність» та інші нормативні документи не передбачають слідчого як суб'єкта розшукової діяльності, то чи не доречно говорити про «пошукові» дії. Тобто, законодавцем, вченими, ототожнювалися поняття «слідчі дії – дії слідчого», відбувалося їх розширене юридичне тлумачення. Такий суто процесуальний підхід призвів до того, що і сьогодні в підручниках з криміналістики та навчальних посібниках з криміналістичної тактики майже не розглядаються тактичні прийоми, а лівова частка змісту присвячується тлумаченню процесуальних правил і організаційних процедур, що збіднює їх практичну цінність. Історично так склалося, що розуміння та застосування терміну слідча дія як у науці, так і у практиці не однозначна. До цього часу немає такого її визначення, яке б відповідало поглядам усіх вчених. І в цьому немає нічого поганого. На нашу думку, безперспективно шукати, хто із дослідників більш правильно і точно сконструював відповідну дефініцію. Слідча дія як певний елемент складної та багатогранної діяльності слідчого теж має непросту структуру, відповідно до якої припустимі різні аспекти наукового аналізу. Так, С. Шейфер, досліджуючи пізнавальну сутність слідчих дій, визначає слідчу дію як установлену законом сукупність пізнавальних прийомів, застосовуваних з метою одержання доказової інформації [6]. О. Гусаков – як певний елемент діяльності слідчого – як процесуальні дії уповноваженої законом особи, зміст яких складає виявлення, закріплення і вилучення із застосуванням науково-технічних засобів і спеціальних прийомів, фактичних даних, їх попередня оцінка з метою одержання доказів у стадії досудового розслідування [7]. І. Лузгін у слідчій дії підкреслював кримінально-

процесуальний аспект – спосіб збирання, дослідження та оцінки доказів [8]. І. Биховський у слідчій дії виділяв три сторони: це вид діяльності слідчого, змістом якої є виявлення, дослідження, фіксація і вилучення доказів, що регламентується кримінально-процесуальним законом [9].

Окремі науковці правильно звертали увагу на те, що слідча дія в гносеологічному та методологічному планах є засобом (способом, методом) пізнання події злочину та осіб, які вчинили його, а також обставин провадження, тобто є пізнавально-практичною діяльністю [10].

У рамках слідчої дії тактичні (пізнавальні) прийоми як засоби здійснення певних елементів діяльності об'єднані у відповідну систему (форму організації пізнавальних актів), яка формує стадії (етапи, фази, періоди) діяльності слідчого і по суті утворює тактику слідчої дії. Тому стосовно цієї системи з криміналістичної точки зору слідчу дію, на нашу думку, доцільно розглядати як форму реалізації спеціальних (окремо-наукових) методів, які використовує в своїй практичній діяльності слідчий для пізнання події злочину і встановлення істини по кримінальній справі.

Концепція такого підходу свого часу була розроблена професором Лукашевичем В.Г. та професором М. Салтевським [12]. Але цей, на нашу думку, дуже продуктивний підхід сприймається науковцями надто обережно, щоб стати теоретичним підґрунтям удосконалення криміналістичної тактики. При цьому опоненти не наводять яких-небудь аргументів проти позначеної концепції. Це спонукає нас ще раз звернутися до теоретичних витоків криміналістики, а саме – до її методології.

В юридичній літературі висловлювались в цілому слушні думки, що методологія є найзагальнішим науковим керівництвом до дії, яке становить концептуальну єдність ряду моментів – ідей, принципів, методів тощо, які складають базис (пізнавальний стрижень) певної системи знань, є найбільш загальним вираженням способу вирішення теоретичних або практичних задач [13]. У цьому аспекті професор М. Порубов цілком слушно зазначає, що методологія криміналістики не зводиться до простої сукупності ні окремих, ні загальних підходів, методів і прийомів дослідження, а визначає можливості та межі їх застосування під час розкриття і розслідування злочинів, становить собою певну світоглядну настанову [14].

Спираючись на об'єктивні закономірності органічної єдності діалектики, логіки та теорії пізнання (щоб там не казали сучасні ревізіоністи), стосовно галузевих юридичних наук можна зробити

важливий у методологічному плані висновок щодо певної єдності їх теорії та методів.

На це неодноразово зверталася увага у філософській літературі: «... теорія одночасно є методом і, навпаки, метод – сутність теорії. Це стосується будь-якої науки» [15]. Тому у найбільш загальному плані науковий метод є теорією, шляхом пізнання, що становить собою систему керівних принципів, правил наукового дослідження, вироблену на основі пізнання об'єктивних закономірностей [16]. Але це зовсім не означає тотожності цих понять. Зокрема, під теорією ми будемо розуміти систему узагальненого достовірного знання, яке віддзеркалює особливості об'єкта (фрагменту дійсності), що досліджується, описує, пояснює та передбачає його внутрішні зв'язки, закони функціонування та розвитку. Метод при першому наближенні виконує регулятивну функцію, визначає, як саме має себе вести суб'єкт відносно до предмету, що пізнається, які операції та дії він повинен здійснити, аби досягнути визначеної мети. Таким чином, теорія описує та репрезентує предмет дослідження, а метод приписує здійснення певних дій стосовно цього предмета.

Для нас цілком очевидно, що кожна конкретна наука, маючи свій особливий, притаманний тільки їй предмет дослідження, неминує створює і свій окремий метод дослідження, який органічно входить до змісту цієї науки, виконуючи у ній відповідну методологічну функцію і розробляється представниками даної галузі знань. Тактичний прийом, може навіть бути криміналістичним за змістом. Тому спільний розгляд процесуальних правил і тактичних прийомів дозволяє глибше усвідомити сутність і значення слідчої дії, проаналізувати взаємопроникний зв'язок кримінального процесу та криміналістики [17].

В багаторівневій системі методології метод займає нижчий рівень і за семантикою збігається з методикою. Під таким кутом зору слідча дія репрезентується як процесуальна форма реалізації відповідних окремих (спеціальних) криміналістичних методів. Загалом, розділяючи конструктивний підхід деяких науковців, нам вважається доцільним підняти рівень «евристичних елементів» з тактичного прийому до методу – слідчої дії.

У слідчих діях, як у упорядкованій кримінально-процесуальним законом діяльності слідчого, знаходять практичну реалізацію окремі теорії, пізнавальні прийоми та операції, за допомогою яких отримується необхідна інформація та передається адресатам доказування. Тому, розділяючи позицію М. Костицького, можна стверджувати, що і в нашому випадку метод трансформує логіко-

гносеологічну функцію теорії (методології) криміналістики і конкретну форму практичного та теоретичного освоєння дійсності, спрямовану на оволодіння нею [18].

У такому розумінні слідчі дії характеризуються: джерелом (носієм) інформації (об'єктом пізнання), видом відомостей, на отримання яких спрямований даний метод; суттю прийомів та їх систем (тактичних комбінацій) зі збирання, дослідження, перевірки й оцінки доказів; місцем, часом і послідовністю застосування цих прийомів і комбінацій (тобто процедурою або методикою) тощо.

Перераховані питання відносяться до змісту організаційно-пізнавального боку слідчих дій і не розглядаються в кримінально-процесуальному праві, проте є предметом вивчення криміналістичної тактики. Тут, зрозуміло, не треба випускати з уваги, що пізнавальна і засвідчувальна сторони слідчої дії органічно взаємопов'язані. Пізнавальні прийоми і операції підкріплюються і поєднуються з прийомами й операціями, а також організаційно-розпорядчими діями, спрямованими на забезпечення і посвідчення правильності одержаних відомостей, повноту і точність їх передачі, охорону прав і законних інтересів осіб, що виявилися в сфері дій зі збирання, дослідження і перевірки доказів.

Проте багато які завдання кримінально-процесуальної науки і криміналістики на перший погляд схожі, тому що стосуються тієї самої близької сфери відносин у кримінальному процесі. Однак ця схожість суто зовнішня, їх інтереси проходять в різних площинах цих відношень, і по суті одні й ті ж засоби збирання і дослідження доказів у криміналістичній тактиці розглядаються під іншим кутом зору та з іншим акцентом, ніж у кримінальному процесі.

Кримінально-процесуальна наука для криміналістики розкриває лише форму слідчої діяльності і не торкається характеру та виду засобів і прийомів, якими вона здійснюється. Так, законодавець не розкриває тактики дій слідчого під час провадження, наприклад, допиту – не приписує, як, в якій послідовності йому належить ставити запитання, які застосувати прийоми впливу і технічні засоби, щоб одержати і зафіксувати свідчення особи, що допитується. Цей змістовний аспект слідчої дії – допиту – розкриває наука криміналістика, зокрема її розділ – криміналістична тактика. Саме вона розробляє тактичні прийоми і технічні засоби діяльності слідчого під час провадження конкретної слідчої дії.

Ми цілком згодні із застереженням Р. Белкіна, що сама слідча дія не є одним із криміналістичних засобів або методів роботи з доказами [19].

Очевидно, що криміналістичний метод не підміняє собою слідчу дію. Певна річ, і це випливає з проведеного вище аналізу, що слідча дія як відповідний різновид або елемент діяльності слідчого має не тільки пізнавальний, але й організаційно-технічний характер, а її результати, оформлені у відповідності з установленим законом порядком, сформовані в належну форму тому і мають засвідчувальний характер.

Слідча дія, як складний елемент регламентованої кримінально-процесуальним законом діяльності слідчого може мати декілька аспектів наукового аналізу. Зокрема, на наш погляд, доцільно слідчу дію розглядати, з одного боку, як певну форму (фрагмент, елемент, різновид) практичної діяльності слідчого, в ході якої він застосовує комплекс знань з кримінального процесу, криміналістики, юридичної психології, наукової організації праці тощо. З іншого боку, це наукова теорія тих галузей знань, які вивчають цю сторону практичної діяльності слідчого. Нарешті, це метод – як система наукових рекомендацій, розроблена відповідною галузевою теорією з метою озброєння слідчого відповідними засобами діяльності.

Отже, припустимо вважати, що кримінально-процесуальне право репрезентує для криміналістики слідчі (розшукові) дії у вигляді процесуальної форми, в якій має місце діяльність слідчого, а наука криміналістика визначає їх практичний (методичний) зміст – тобто якими засобами і прийомами реалізовується вирішення завдань, що стоять перед слідчим.

Таким чином, слідчу дію доцільно розглядати з трьох позицій: процесуальної – як нормовану кримінально-процесуальним законом форму діяльності слідчого і спосіб доказування у кримінальній справі, криміналістичної – як окремо-науковий (криміналістичний) метод пізнання, практичної – як особливий вид діяльності слідчого.

Зрозуміло, що виділення для наукового аналізу будь-якого фрагменту дійсності певною мірою умовне і залежить від мети дослідження. Не треба забувати, що кожна слідча (розшукова) дія завжди спрямована на збирання та перевірку доказів (а не будь-якої інформації), навіть якщо в її результаті докази не отримані. Тому нам здається припустимим у методичних цілях, в межах слідчої дії, окремо розглядати криміналістичні засоби (методи і прийоми), які слугують виконанню певних організаційно-технічних заходів і процесуальних (засвідчувальних) процедур, і є складовою частиною – пізнавальним змістом слідчої (розшукової) дії.

Тому знову, з певними застереженнями, засновану на закономірностях науки криміналістики і регламентовану нормами кримінально-процесуального закону діяльність слідчого з

провадження окремих слідчих дій, на нашу думку, можна розглядати, з одного боку, як теоретичну концепцію (вчення), а з іншого – як засіб пізнання події злочину, і загалом – як спеціальний (окремий) криміналістичний метод [20].

Структуру такого окремого криміналістичного методу складають такі елементи:

Знання щодо об'єкта (предмета), що підлягає пізнанню або перетворенню.

Мета пізнання або перетворення об'єкта знання.

Засоби знаряддя.

Процедура (методика) – оптимальна система застосування відповідних правил, засобів, операцій та прийомів.

Очікувана імовірна (припустима, можлива) межа досягнення запланованого результату. А також передбачення можливих побічних наслідків застосування метода.

Список використаних джерел

1. Строгович М.С. Уголовный процесс. – М., 1946. – С.28.
2. Митричев С.П. Задачи советской науки криминалистики//Соц.за-конность. –1951.-№ 6. – С.13.
3. Васильев А.Н. Основы следственной тактики. Автореф. дис... д-ра юрид.наук. – М., 1960.
4. Коновалова В.Е. Теоретические проблемы следственной тактики. Автореф.дис... д-ра юрид. наук. Харьков, 1966. – С.15.
5. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика. Учебник для вузов / Под ред. Заслуженного деятеля науки Российской Федерации, профессора Р.С. Белкина. –М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА.М.,1999. – С.452.
6. Шейфер С.А. Познавательное значение следственных действий и их систем//Вопросы борьбы с преступностью . – М.,1972. – Вып. 15. – С.64.
7. Гусаков А.Н. Следственные действия и тактические приемы. Автореф.дис... канд. юрид. наук. – М.,1973. – С.8.
8. Лузгин И.М. Методологические проблемы расследования. – М., 1973. – С.94.
9. Быховский И.Е. Развитие и совершенствование следственных действий//50 лет советской прокуратуры и проблемы совершенствования предварительного следствия. –Л.,1972. – С.31.
10. Біленчук П.Д., Головач В.В., Салтевський М.В. та ін. Криміналістика: Підручник / За ред. акад. П.Д. Біленчука. – Київ: Право, 1997. – С.105.
11. Новий тлумачний словник української мови. В 4-х томах. – К.,1988. –Т.3. – С.96, Т-4. – С.804-805.

12. Лукашевич В.Г., Салтевский М.В. Проблемы классификации источников информации и следственных действий в криминалистической тактике // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1984. – Вып.29. – С.29-36.

13. Див.: Андреев И.Д. Проблемы логики и методологии познания. – М., 1972. – С.277; Казимирчук В.П. Право и методы его изучения. – М., 1965. – С.14; Киримов Д.А. Вступительная статья // Лукич Р. Методология права. – М., 1981.–С.12.; Белкин Р.С. Курс криминалистики в 3 т. Т.1: Общая теория криминалистики. – М.: Юристъ, 1997. – С.41-42.

14. Криминалистика: Учеб. пособие / Под ред. Н.И.Порубова. – Мн.: Выш.шк.,1997. – С.10.

15. Коршунов А.М. Познание и деятельность. – М., 1984. -С.133.

16. Быков В.В. Методы науки. – М., 1974. – С.89-90.

17. Криминалистика: Учеб. Пособие / Под ред. Н.И.Порубова. – Мн.: Выш.шк.,1997. – С.12-13.

18. Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. – К., 1990. – С. 190.

19. Белкин Р.С. Курс криминалистики в 3 т. Т. 1: Общая теория криминалистики. – М.: Юристъ, 1997. – С.150.

20. Ищенко Е.П. Алгоритмизация первоначального этапа расследования преступлений: Автореф. дисс... докт. юр. наук. – М., 1990. – С.22.